

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА НА ШЛЯХУ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ

Сергій Юрченко

(студент групи ІГ18Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Актуальність вивчення пропонованого питання з історичної точки зору полягає у визначенні періоду появи Російської імперії та її інституалізації, що разом із цим певною мірою вирішує «спір» між течіями «західників» та «слов'янофілів». В основі уявлень російських дослідників про співвіднесення поняття «імперія» до різних форм російського державотворення, лежить ідеологічне підґрунтя, яке визначає історичну драму російської державності. Саме тому визначення ролі петровських реформ у становленні або модернізації «Московської імперії» є актуальним, адже цим самим руйнується або затверджується імперська історична ідеологія та ідея, що є надзвичайно важливим у долі всієї Східної Європи, а можливо навіть і світу.

Метою статті є з'ясування моменту появи Російської імперії та визначення ролі петровських реформ у її долі.

Основний виклад матеріалу. Традиційна російська історіографія появу Російської імперії відносить до періоду правління Петра I. Це спричинене передусім прийняттям Петром титулу «Імператора Всеросійського». «Вікно в Європу», яке «прорубав» Петро I шанувалося багатьма істориками, як своєрідна історична місія і крок, що зробив із напівдиккої Московії європейську державу з імперським характером. І дійсно, якщо поглянути на хід подій петровського правління, то вражає масштабність, розмах та кількість різноманітного типу реформ, які перетворювали державу на абсолютистську монархію. Однак, у пострадянській історіографії з'являються ревізійні спроби переглянути цей факт. Водночас впевнено відкидається уявлення про відсталість Московського царства.

Спочатку спробуємо розібратись, що є імперією? Імперія є доволі складним явищем у світовій історії. Зазвичай, під імперією розуміють велике за територією державне утворення, очолюване імператором, що веде активну зовнішню політику та панує над підкореними народами. Але не завжди наявність імператора робить державу імперією. Історія знає випадки, коли існували імперії без імператорів. Такі держави відносять до категорії імперій за низкою ознак, котрі зазвичай притаманні всім імперським утворенням, які існували в історії. Серед них ми можемо виокремити: масштабність, поліетнічність та полірелігійність, наявність імперського центру, що є серцевиною локальної цивілізації, котру в багатьох випадках імперія і представляє. Суттєвими ознаками є мілітариский характер держави, висока роль «поліцейсько-репресивних» структур та імперська ідеологія, котра формує фактично ідеократію та є підґрунтям усієї зовнішньої та внутрішньої політики держави [2, с. 19].

Низка дослідників, спираючись у тому числі на ці ознаки, представляють Московську державу як власне імперське утворення. Дійсно, ця гіпотеза має місце бути. Експансіонізм, як основна тенденція політики будь-якої імперської держави, була притаманна державі московських Рюриковичів, з моменту їх вокняжіння в Москві. З початку свого правління московська гілка Рюриковичів починає втілювати в життя зовнішньополітичну доктрину по збиранню руських земель, що

мала чітко виражений імперський характер. 1471 року Іван III завдає остаточної нищівної поразки новгородській армії і, як наслідок, – приєднав землі колишньої боярської республіки до Московії. Московські государі починають впроваджувати на приєднаних землях власну адміністративну систему. Звідси бере свій початок історія російського бюрократизму. Москва в цей остаточно оформила свою політику претензіями на київський «спадок», а саме політика збирання руських земель та претензії на престол Палеологів. Яскравим проявом саме імперського, а не національного характеру зовнішньої політики Москви є спроба спочатку, вассалізувати залишки Золотої Орди, а потім їх насильницьке включення до складу Москви. Анексія цих держав дала змогу московським князям тепер всерйоз претендувати й на спадок Золотої Орди, традиційно несвідомо вважаючи себе правонаступниками й ординської спадщини [9, с. 21-22].

Наступна експансія до Сибіру, попри спробу уявити російською історіографією це як освоєння пустинних земель, насправді являлася такою ж самою експансією, що в цьому випадку набула ще й економічно-сировинного забарвлення [9, с. 32].

Подолавши наслідки Смутного часу, Московія відновила активну зовнішню політику, що була спрямована на експансію. Держава відновлює західний вектор зовнішньополітичної діяльності. Першим її проявом стає поширення впливу на територію Гетьманщини, що призводить до циклу військових конфліктів із Польщею та поступового утвердження Московії в регіоні [9, с. 51-54]. Водночас, під час війни між Московією та Річчю Посполитою відбувалася спроба окупувати частину Великого князівства Литовського [9, с. 57-58]. Тому для російської еліти це було продовженням славнозвісного «збирання земель». Під час цих процесів Росія стикається зі Швецією та Османською імперією, котрі стають разом із Польщею головними противниками в проведенні західної експансії, війни на західних рубежах точились всю другу половину XVII ст.

Як нами вже було з'ясовано, однією зі значних ознак імперії є централізована система центрального адміністрування, прямого управління завойованими територіями. Зародки подібної політики можна побачити в політиці Івана III, але найбільш яскравого вираження вона набуває в роки Івана IV. Під час його реформ почалося створення системи центрального управління, відома, як приказна. Детальний опис цієї системи виходить поза рамки цієї роботи, але можна сказати, що приказ представляв із себе прототип міністерства. Приблизно в цей час з'являються прикази, котрі були націлені, на управління новоприєднаними територіями, зокрема, Сибірський приказ, приказ Казанського палацу та згодом Малоросійський приказ [9, с. 34, 54].

Адміністративно-територіальний устрій країни був фактично уніфікований та мав декілька рівнів. Основною одиницею були повіти, які склалися з більш дрібних одиниць. Уже в XVII ст. ключовою фігурою місцевого управління стає воєвода, який отримує право контролю над місцевим самоврядуванням, що функціонувало у вигляді губних та земських ізб, а також комплекс судових, військових та адміністративних повноважень [5, с. 61-62].

У XVII ст. також виникають військово-територіальні округи, які отримують назву «розряд», котрі існували в прикордонних районах та мали на меті організацію оборони та закріплення цих територій за державою [13, с. 67]. Власне в такий спосіб адміністративна система, котру ми спостерігаємо в Московському царстві, мала риси централізації та концентрації владних повноважень для

полегшення контролю центру над периферією, що, безумовно, є імперською рисою.

Однією із суттєвих рис імперського панування є засоби контролю та тиску, зазвичай відомі як «таємна поліція» або «політична поліція». Ця ознака характерна для всіх імперій. Подібного типу органи «контролю» існували ще в Ахеменідській імперії, у Римі, колоніальних державах, і, зазвичай, виключенням не стала Московська держава. Першим яскравим проявом контролю та наступного державного насилля була «опричнина» Івана Грозного, яка мала й політичне забарвлення, носила характер терору проти можливих «фрондистів» [4, с. 57]. Майже через століття в період укріплення абсолютистських тенденцій зароджується повноцінний інституалізований орган влади, що виник 1654 року з особистої ініціативи царя Олексія Романова. Приказ був напряму підпорядкований царю і виконував більшість функцій політичного нагляду, вів також справи державної ваги, наприклад, справа патріарха Никона [12, с. 69-74]. Приказ проіснував до правління Федора II, який його ліквідував.

Нерозривно з адміністративною системою та таємною поліцією була пов'язана армія. Мілітаристський характер теж притаманний усім без виключення імперіям. Московське царство в цьому контексті впродовж усього свого існування було певною мірою мілітаризованою країною. Мілітаризація виявлялася в таких формах як: військово-ленна система (помісна), котра розповсюджувала військовий уклад, а заодно й укріплювала царську владу на просторі всієї держави; створення регулярних військових з'єднань, котрі перебували в спробах постійного вдосконалення та реформації, підвищення їхньої ефективності.

Першим яскравим прикладом вдосконалення можна назвати «стрілецьку реформу» Івана Грозного 1550 року. В основі цієї реформи лежало вдосконалення загонів пищальників, щоб заснувати загони «виборних стрільців», що зіграли значну роль в анексії Казані [3, с. 442-444].

Ще одним яскравим виявом модернізації війська є «розрядна реформа» Олексія Михайловича, яка мала на меті утворення війська «нового строю» з допомогою іноземних військових спеціалістів. Створення «розрядного приказу» та поділ полків на роти, зіграло значну роль у російсько-польській війні за українські землі.

Невід'ємною складовою імперської політики московських царів залишалася ідеологія. Вона завжди виступала ключовим чинником у побудові будь-якої державної структури, а саме більшою мірою імперської структури. Ідеологія дає змогу виправдовувати та обґрунтовувати експансіоністську політику перед зовнішнім світом та власним населенням, формує імперську свідомість. Ми можемо відстежити імперські ідеологічні концепції та відповідно народження імперської свідомості вже в період становлення Московської імперської системи. Хронологічно першою можна виокремити концепцію «збирання руських земель» навколо Москви. Суть цієї концепції відображало прагнення Рюриковичів виступити спадкоємцями Києва, зібравши «руську спадщину» [17, с. 89].

Примітно, що збирання, яке почав ще Іван Калита продовжувалося до останніх років існування російської монархії. Живучість цієї ідеї, яка певною мірою породила панславізм та «російську ідентичність» просто вражає, архетипи цієї ідеології живі досі. Ідеологічний спектр Московії в XV ст. доповнюється концепцією наслідування Візантії, що загинула під османською навалою. Іван III, прагнучи виставити себе, як спадкоємця Палеологів, не тільки бере в дружину

Софію Палеолог, а й «у спадок» приймає герб, частково церемоніал та ідею вселенської православної імперії. Уже в XVI ст. ця ідеологічна концепція отримує свій розвиток і кристалізується в знаменитій теорії «Москва – Третій Рим». Москва стала ототожнюватися з єдино правильним християнством та спадкоємністю щодо Константинополя та Риму, що одразу висувало претензію московських государів на опіку над православними народами й боротьбу проти іновірців, оплотом якої ставала власне Москва. Необхідно зазначити, що ця ідея в подальшому сприятиме формуванню претензій на панування над Балканами та протоками Босфор та Дарданелли.

Третьою складовою ідеології було візантійське християнство, що стало в подальшому уособленням єдності та самоідентифікації московської державності. Саме православ'я було використане як засіб зміни форми державного управління при Івані Грозному, що дало змогу створення імперії його наступниками.

Отже, зазначені ознаки підводять нас до того, що Московська держава допетровського часу по суті була традиційною імперією.

У цьому контексті проблемним залишається місце феномену петровських реформ в історії. Традиційна історіографія у своїй більшості трактує період петровських реформ як перетворення відсталого Московської держави на сильну та прогресивну європейську імперію, але аналізуючи й маючи уявлення про цей аспект, ми бачимо лише перетворення вже існуючої імперії в її новий тип, а саме авторитарний. Основною метою та результатом реформ стає чітке встановлення самодержавства, поширення влади царя на всі аспекти життя в країні, повна перебудова та підпорядкування церкви державі та утвердження чіткого абсолютизму.

Проведені Петром реформа державного управління, обласна, судова, військова, церковна, фінансова реформа, несли в собі гучні назви та кардинальні зміни існуючої країни, які мали одночасно як позитивні так і негативні сторони. Кожна з реформ мала два боки однієї медалі і впливала на розвиток централізації, автократизації, відхід від традиційної Москви. Судова реформа ще на початку свого існування не могла бути реалізована повноцінно, а судові посади слугували лише методом збагачення, що несло за собою активний розвиток бюрократичного апарату в країні. Маючи на меті відокремити судовий заклад від канцелярії, але різне ставлення до цього процесу в різних регіонах країни несло за собою невдачу цієї реформи ще на її початках. Колишня боярська дума, яку Петро I дещо недолюбливав, за її «свободолюбний характер» була замінена Сенатом (1711 рік), котрий не мав значної самостійної політичної ролі, хоча все ж став важливою ланкою державного апарату, як верховний контрольний орган влади [13, с. 102].

На зміну заплутаній і дещо «архаїчній» системі приказів Петро I починає створення центральних органів управління, так званих колегій. З 1712 до 1720 років було створено дев'ять колегій. Кожна колегія мала певний штат обов'язки, які визначалися генеральним регламентом та спеціальними інструкціями. Питання вирішувалися через голосування. Але значна частина дослідників епохи зазначають, що система колегій була не життєздатна в російських реаліях. Колегії не перейняли основні риси шведського оригіналу, такі як взаємозв'язок усіх частин державного апарату й сувору виконавчу дисципліну серед бюрократії [13, с. 146-150].

Реорганізація державницьких структур відбувалася й на місцевому рівні. 1708 року почалося введення губерніальної адміністративно-територіальної

системи. За Петра I Московія була поділена на 11 губерній. Подібний хід визнавався багатьма істориками негативно як фактично військово-фіскальний надзвичайний захід, оскільки губернатори ставали майже самовладними правителями [13, с. 94-96].

Саме тому пізніше робилися спроби обмежити губернаторські повноваження, створенням ландратів, як губернських колегій. Але вони перетворилися на бюрократичний орган, що в подальшому вимагало від російських правителів корекції цієї системи [13, с. 98-102].

Під час Північної війни почалося введення військової реформи, з'являється система рекрутських наборів [6, с. 114]. Система рекрутства несла за собою в подальшому 52 набори до армії, де забирали в більшості селян на 25 років служби, але формально на довічний строк у складі армії, жорстока муштра та довготривалість служби несла за собою часті втечі рекрутів, що змушувало заковувати їх [11, с. 167].

Зазначена муштра та дисципліна армії надавала петровській імперії військового характеру, готовності до подальшого завоювання, що ми чітко бачимо в довготривалих війнах із Туреччиною, що мали як загарбницький, так і релігійно-ідеологічний характер одночасно. Петро I дещо скорегував московську ідеологію. Він будував не «Третій Рим», як наступник Візантії, а відновлював справжню Римську державу, принаймні, деякі дослідники виокремлюють, як ідейну основу його діяльності [8].

Церковна політика Петра I відзначалася активним насадженням державного контролю та переваги імператора перед церквою. Ця політика відобразилася в скасуванні посади патріарха та створення так званого «Святійшого Синоду». Загалом церковна ієрархія зазнала певного одержавлення, церковники стають службовцями держави, як наслідок, провідниками державної ідеології [18, с. 57].

Висновки. Дослідивши проблему та проаналізувавши вищенаведені факти, ми маємо те, що при Івані III Московська держава починає набувати вигляду імперії. Вона мала мілітаристські риси та чіткі ідеологічні принципи. Реформи Петра I за своєю сутністю не робило з Росії розвинену країну західноєвропейського стандарту та не перетворювали в імперію. Росія, на нашу думку, була цією імперією ще задовго до Петра, який надав їй лише нового авторитарного обличчя та загальнообілізаційного характеру. Деспотична політика Петра I та продовження її його наступниками призвела до різних наслідків, серед яких – революція 1917 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Л.Б. Империя: феномен или этап развития // Вопросы истории. 2000. № 4–5. С. 148–155.
2. Грачев Н.И. Империя как форма государства: понятие и признаки // Вести Волгogr. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. 2012. № 2 (17). С. 18–27.
3. Зимин А.А. Реформы Ивана Грозного. М.: Соцэкгиз, 1960. 512 с.
4. Иванников И.А. Опричнина: причины, содержание, последствия // Историческая и социально-образовательная мысль. 2017. Т. 9. № 3. Ч.1. С. 56–61.
5. История государственного управления России: Учеб. для студентов вузов / отв. ред.. В.Г. Игнатов. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 542 с
6. Каменский А.Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизации. М.: Новое лит. обозрение, 1999. 328 с.

7. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: Реформы России XVIII. Опыт целостного анализа. М.: РГГУ, 2001. 575 с.
8. Кантор В. «Москва – Третий Рим»: реалии и жизнь мифа // Вестник Европы. 2014. № 36. URL: <http://www.vestnik-evropy.ru/issues/moscow-the-third-rome-the-reality-and-life-of-myth.html> (дата звернення: 14.09.2020).
9. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 360 с.
10. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. 2-е изд. М.: Международные отношения, 1986. 448 с.
11. Милов Л.В. «История России XVIII – XIX веков. Москва: Эксмо, 2010. 782 с.
12. Очерки истории российской внешней разведки. Том 1. От древнейших времен до 1917 года. / ред. Е. Примаков. М.: Международные отношения, 1995. 240 с.
13. Писарькова Л.Ф.. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы. М.: РОССПЭН, 2007. 743 с.
14. Сахаров А.Н. История России с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие. Ч.2. Раздел IV–VI. М.: Директ-Медиа, 2014. 702 с.
15. Сыромятников Б.И. «Регулярное» государство Петра Первого и его идеология. М.: Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1943. 210 с.
16. Уколова В.И., Шкаренков П.П. Образ Рима в русской политической культуре // Новый исторический вестник. 2016. №46 С. 64–76.
17. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / пер. с англ. С. Н. Самуйлова. Смоленск: Русич, 2001. 512 с.
18. Яшина М.А. Церковная реформа Петра I как попытка «вестернизации» православия // Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки». 2018. Т. 18. № 2. С. 55–59.